

Peter van den Besselaar en Teresa Mom*

Betaald en onbetaald werk

Verschillende vormen van participatie in de verzorgingsstaat

De discussie over arbeidsparticipatie beperkt zich doorgaans tot betaalde arbeid. Als gevolg daarvan wordt vaak beweerd dat in Nederland te weinig wordt gewerkt. In dit artikel laten we zien dat dit een vertekend beeld is. In een internationale vergelijking laten we zien dat er grote verschillen zijn tussen landen wat de verhouding tussen de betaalde en onbetaalde arbeid betreft. Ook is er een duidelijke samenhang tussen de hoeveelheid betaalde arbeid en de hoeveelheid onbetaalde arbeid. Er is sprake van substitutie: hoe minder betaalde arbeid in een land wordt verricht, hoe meer onbetaalde arbeid we aantreffen. Nadat we dit hebben laten zien, worden een aantal implicaties voor de vormgeving van de verzorgingsstaat besproken.

Inleiding: het participatieprobleem

De jaren zeventig en vroege jaren tachtig werden gekenmerkt door een cultuurverandering met betrekking tot werken, waarbij het arbeidsethos aan belang inboette. Het niet-verrichten van betaald werk leek een maatschappelijk aanvaarde keuze te worden voor mensen die zich niet op de arbeidsmarkt konden of wilden handhaven. Ook kon de algemene arbeidstijdverkortung zich verheugen in een zekere belangstelling. Sociale uitkeringen leken meer op een basisloon, dan op een vangnet voor mensen die tijdelijk en buiten hun schuld geen betaald werk hadden. Tegen het einde van de jaren tachtig is het arbeidsethos weer geheel terug en wordt de lage arbeidsparticipatie een *hot issue*. In Nederland zouden te weinig mensen betaald werk verrichten, waardoor het nationaal produkt (BNP) lager is dan mogelijk. Tegelijkertijd zijn er door het kleine aantal werkenden te veel mensen afhankelijk van uitkeringen, die weer door dat kleine aantal werkenden moeten worden verdiend. De uitkeringen zouden daarom een te groot beslag op het te lage natio-

naal inkomen leggen, waardoor de verzorgingsstaat bedreigd wordt; de verzorgingsarrangementen functioneren alleen als het beroep erop niet te groot wordt. Tien jaar geleden al stelde Maddison (1984) dat er in Nederland sprake zou zijn van onderbenutting van de produktiefactor arbeid, waardoor de groei van het nationaal inkomen relatief zou achterblijven. De meeste andere ontwikkelde landen kennen een aanzienlijk hogere arbeidsparticipatie, en het nationaal inkomen per capita is er vaak hoger. De ontwikkeling van de welvaart van Nederland blijkt inderdaad flink te zijn teruggelopen ten opzichte van de andere OECD-landen: van een vierde plaats in het begin van de jaren zeventig tot een dertiende plaats nu.¹ Deze diagnose leidt eenduidig naar een therapie. De meeste deelnemers aan de discussie over de toekomst van de verzorgingsstaat zijn van mening dat de arbeidsparticipatie omhoog moet. De welvaart zal erdoor toenemen, terwijl tegelijkertijd het beroep op de sociale zekerheid zal afnemen. Daardoor zullen de kosten van de sociale zekerheid dalen, zowel in absolute zin omdat minder mensen beroep doen op de sociale zekerheid, als in relatieve zin omdat de verhouding tussen werkenden en niet-werkenden zal verbeteren. De verzorgingsstaat en de sociale vangnetten kunnen zo in stand worden gehouden. Naast deze economische argumenten wordt ook vaak een normatief argument aangevoerd voor vergroting van de arbeidsparticipatie. Het verrichten van betaald werk

* Peter A.A. van den Besselaar is universitair docent bij de vakgroep Sociaal Wetenschappelijke Informatica van de Universiteit van Amsterdam. Teresa Mom is als organisatieadviseur verbonden aan Organisatieadviesbureau De Beuk.

zou een (of *de*) goede manier zijn om mensen te laten participeren in de samenleving. Wie betaald werk verricht, draagt een steentje bij. Deze 'systeemintegratie' in het economische proces zou tevens leiden tot een toenemende 'sociale integratie' van mensen in de samenleving en daardoor tot een grotere sociale cohesie.

Het grootste bezwaar tegen deze analyse, diagnose en therapie is dat de *informele economie* en met name *het onbetaalde werk* als vorm van participatie en als vorm van voortbrenging van producten en diensten worden onderbelicht. Ook al brengt onbetaald werk geen 'ruilwaarde' voort, er worden wel degelijk 'gebruikswaarden' voortgebracht. Als we ons een beeld proberen te vormen van de *totale* arbeidsparticipatie en van de totale produktie van goederen en diensten, moeten we ook de informele economie in de beschouwing betrekken. Deze informele economie bestaat uit verschillende delen (Gershuny 1986):

- 1 de grootste sector binnen de informele economie is het *huishoudelijk werk*, de produktie van goederen en diensten binnen en voor het eigen huishouden. De hoeveelheid arbeidstijd die in de huishoudelijke produktie omgaat is groot. In Nederland wordt meer arbeidstijd in en om het huishouden besteed dan in de formele economie;
- 2 de tweede categorie is *vrijwilligerswerk*, het verrichten van onbetaald werk voor anderen, voor sociaal-culturele instellingen of bijvoorbeeld in een politieke partij of vakbond. In Nederland is de omvang hiervan ruim 10 procent van de betaalde werkgelegenheid (Knulst & Van Beek 1985; 1991);
- 3 ten slotte is er het *grijze of zwarte circuit*. Het hier verrichte werk wordt wel betaald, maar er worden geen belasting en premies afgedragen. Dit werk valt buiten de officiële werkgelegenheids- en inkomensstatistieken. Het varieert van zwart betaalde klussen tot criminele activiteiten. Het bepalen van de omvang van de werkgelegenheid en het gegenereerde inkomen in deze sector is uiteraard moeilijk. In verschillende landen zijn pogingen hiertoe gedaan, met behulp van diverse methoden. De schattingen lopen uiteen van een paar tot tien procent van de werkgelegenheid en het BNP, met enkele uitschieters tot zo'n 25 procent (Van Eck & Kazimir 1990, pp. 123-125). Als de zwarte en grijze sector in de formele economie kunnen worden (terug)gebracht, leidt

dat op papier tot een toename van de arbeidsparticipatie en van het gegenereerde inkomen. Een reëel effect kan zijn dat het beroep op uitkeringen wordt teruggedrongen.

De formele arbeidsparticipatie omvat dus slechts een deel van het nuttige werk en de nuttige produktie. Een belangrijk ander deel is de onbetaalde arbeid, die met name gericht is op verzorgende functies. Veel nuttige activiteiten kunnen zowel in de betaalde als in de onbetaalde economie plaatsvinden. Of verschuivingen van de betaalde sector naar de onbetaalde sector of verschuivingen in de omgekeerde richting wenselijk zijn, wordt zo nu en dan heftig bediscussieerd.² We zullen laten zien dat er uiteenlopende combinaties van betaalde en onbetaalde arbeid voorkomen, iets dat implicaties heeft voor de wijze waarop de verzorgingsfuncties zijn georganiseerd. Die verschillende combinaties hebben zowel voordelen als nadelen, en in de keuze voor de ene of andere combinatie spelen politieke en normatieve argumenten een rol. Er bestaan daarom meerdere opties voor het vergroten van de participatie en het vormgeven van de verzorgingsstaat. De discussie zou derhalve verbreed moeten worden, door ook de maatschappelijke betekenis van de onbetaalde arbeid te evalueren, en niet alleen als individuele en tijdelijke uitweg tijdens periodes van werkloosheid (Pahl & Wallace 1986). De fixatie op formele arbeidsparticipatie verkleint ons inziens het aantal opties voor de ontwikkeling van de verzorgingsstaat.

In dit artikel zullen we laten zien hoe het beeld van de 'arbeidsparticipatie' verandert, als we naast de betaalde arbeid ook onbetaalde arbeid in ogenschouw nemen. De probleemstelling is driedelig:

- wat is de omvang van de onbetaalde arbeid in de ontwikkelde landen?
- wat is de relatie tussen betaalde arbeid en onbetaalde arbeid, en wat zijn de implicaties hiervan voor de participatiegraad?
- wat betekenen deze resultaten voor alternatieven in de vormgeving van de verzorgingsstaat?

Werkgelegenheid in de postindustriële samenleving

De participatiegraad³ in Nederland is naar internationale maatstaven laag, ook al is ze in de afgelopen jaren sterk gestegen. De stijging komt vooral door de sterke toename van het aantal vrouwen

Tabel 1 Arbeidsparticipatie in verschillende landen in 1987

	(a)	(b)	(c)	(d)
	<i>Participatiegraad</i>	<i>Normaal werkjaar (uur)</i>	<i>Gemiddeld werkjaar (uur)</i>	<i>Uren per capita</i>
VS	74%	1915	1770	832
Japan	71%	2121	2085	1020
België	56%	1759	1550	603
Denemarken	76%	1733	1596	812
Finland	73%	1720	1782	890
Duitsland	62%	1712	1672	712
Frankrijk	60%	1767	1696	672
Nederland	52%	1744	1645	603
Noorwegen	80%	1714	1537	788
Zweden	82%	1769	1482	770
UK	68%	1782	1730	765

(a) Werkenden als percentage van de bevolking tussen 16 en 65 jaar.

(b) Aantal uren dat een full-time werknemer werkte in 1987.

(c) Gemiddeld aantal gewerkte uren per werkende in 1987.

(d) Gemiddeld aantal gewerkte uren per hoofd van de bevolking in 1987.

Bronnen: *Yearbook of labour statistics* (a); Petterson 1990 (b), (c), (d).

die betaald werk verrichten. Aan de andere kant is het arbeidsvolume van vrouwen nauwelijks gegroeid. Vrouwen werken namelijk in toenemende mate in kleinere deeltijdbanen.⁴ Vanwege het grote en groeiende aandeel van deeltijdwerk in Nederland, blijft ook de totale jaarlijkse arbeidsinput laag. Daarbij speelt de lengte van de 'normale' werkweek slechts een geringe rol. Die is ook in de Scandinavische landen laag, terwijl daar de arbeidsinput per hoofd van de bevolking hoog is (tabel 1, kolom b). Het verschil tussen de groeiende participatiegraad en het veel minder sterk groeiende arbeidsvolume plaatst het Nederlandse werkgelegenheidsbeleid in een ander perspectief. De claim, dat de werkgelegenheid in de afgelopen jaren in Nederland sterker gegroeid zou zijn dan in alle andere Europese landen, is vooral optisch bedrog. Wat geslaagd is, is de herverdeling van de beschikbare werkgelegenheid, en niet de toename ervan. In tabel 1 staan de kerngegevens over de arbeidsparticipatie in 1987 in een aantal ontwikkelde landen.

In dit artikel meten we de werkgelegenheid als het *gemiddeld aantal jaarlijks gewerkte uren per (volwassen) hoofd van de bevolking*. Dit is de beste maat voor de *omvang* van de werkgelegen-

heid, onafhankelijk van de *verdeling* van de werkgelegenheid (Van den Besselaar 1988).

Overall waar we in dit artikel over werkgelegenheid spreken, hebben we het over de arbeidsinput, in termen van het aantal gewerkte uren per volwassene. Tabel 2 laat de arbeidsinput op gedesaggregeerd niveau zien, uitgesplitst naar industrie, producentendiensten en consumentendiensten. Deze laatste sector is weer onderverdeeld in de commerciële consumentendiensten (de finale commerciële diensten) en de publieke consumentendiensten (de finale publieke diensten). De gegevens in tabel 2 maken duidelijk dat er grote cross-nationale verschillen zijn en dat Nederland in alle sectoren laag scoort. In de literatuur worden verschillende oorzaken voor die lage participatie genoemd. Ten eerste wordt er gewezen op factoren die te maken hebben met het aanbod van arbeid. De scholing en ervaring van het arbeidsaanbod zouden niet toegesneden zijn op de vraag. Daarnaast zou het verschil tussen loonhoogte en uitkeringshoogte te klein zijn, waardoor niet-werkenden onvoldoende gestimuleerd worden om werk te zoeken. Ook de veronderstelde rigiditeit van regels over 'passende arbeid' zouden de werking van de arbeidsmarkt belemmeren. Ten

tweede zijn er een aantal factoren in het geding die met de vraag naar arbeid te maken hebben. Een daarvan is de zogenaamde wig tussen netto en bruto loon, waardoor allerlei economische activiteiten te duur worden. Daarnaast maken hoge minimumlonen arbeid te duur. Beide factoren zouden ertoe leiden dat de vraag naar arbeid kleiner is dan mogelijk.⁵

Beleidsvoorstellen zoals die van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, betreffen meestal het verbeteren van de werking van de arbeidsmarkt en maatregelen aan de kant van het arbeidsaanbod, zoals het instellen van speciale (scholing en werkervaring) programma's voor groepen die op de arbeidsmarkt een zwakke positie hebben. Ook de verlaging van de minimumlonen en algemene loonmatiging worden vaak als oplossingen genoemd. De vraag is nu of dergelijke remedies werken. De gesignaleerde problemen zijn tot op zekere hoogte aanwezig, maar het is de vraag of ze verantwoordelijk zijn voor de lage arbeidsparticipatie in Nederland. Als dat het geval zou zijn, zouden ze hier in sterkere mate aanwezig moeten zijn dan elders. Doorgaans worden deze oorzaken afgeleid uit modellen van de *Nederlandse* economie, zonder dat die modellen onafhankelijk zijn getoetst aan data over andere landen (Van den Berg e.a. 1993).

Cross-nationaal onderzoek laat echter zien dat de problemen elders liggen. Therborn (1986) heeft onderzocht waarom de werkloosheid en de prestaties op het terrein van de werkloosheidsbestrijding zo verschillen tussen ontwikkelde landen. Hij laat zien dat economische factoren, zoals de hierboven genoemde, geen grote rol spelen. Daarentegen blijkt dat de politieke wil om volledige werkgelegenheid te bewerkstelligen doorslaggevend is. Werkloosheid en arbeidsparticipatie zijn volgens Therborn vooral politieke problemen. Of een land geplaagd wordt door een hoge werkloosheid hangt vooral af van de aanwezigheid dan wel de afwezigheid van een doelgericht beleid, gericht op het creëren van werk voor iedereen. In een eerder artikel over de *verschillende wegen in de postindustriële samenleving* (Van den Besselaar 1991) hebben we een soortgelijke weg gevolgd. We hebben daar laten zien dat de omvang en de structuur van de werkgelegenheid afhangen van de sociale en institutionele vormgeving van de verzorgingsstaat. We concentreerden ons op de werkgelegenheid in de finale diensten, en zullen

dat hier ook doen. Dat heeft de volgende achtergrond. Ten eerste zijn er goede redenen te veronderstellen dat, onder invloed van de technologische ontwikkeling, de dalende trend in de industriële werkgelegenheid zich zal voortzetten (Freeman & Soete 1987; Van den Besselaar 1988). De werkgelegenheid in de intermediaire producentendiensten is in de afgelopen decennia weliswaar gegroeid, maar daar lijkt de top inmiddels bereikt, gegeven de recente berichten uit het bank- en verzekeringswezen en uit de automatiseringsbranche. Het produktievolume is in de periode 1975-1987 in beide sectoren sterk toegenomen. Tegelijkertijd zien we echter een grote stijging van de arbeidsproductiviteit, als gevolg van de technologische ontwikkelingen, schaalvergroting, internationalisering en liberalisering. De werkgelegenheid in industrie en producentendiensten samen is dan ook overal gedaald (tabel 2). Bijgevolg zijn de ogen vooral gericht op de consumentendiensten, als het gaat om groei van de werkgelegenheid. We concentreren ons daarom op deze sector, die bovendien in de meeste ontwikkelde economieën al de grootste sector is.

Een typologie

Op basis van de werkgelegenheidsstructuur kunnen alle ontwikkelde landen getypeerd worden als postindustriële of dienstensamenlevingen. Toch bestaan er grote onderlinge verschillen in de werkgelegenheid in de dienstensector. Elders hebben we aangetoond dat er structuur zit in die verschillen (Van den Besselaar 1991). De ontwikkelde landen kunnen in drie categorieën worden ingedeeld: de 'kapitalistische' markt-gedomineerde landen, de 'sociaal democratische' verzorgingsstaten en een tussengroep. De eerste groep wordt gekenmerkt door een grote arbeidsinput in de finale commerciële diensten en door een beperkte omvang van de publieke dienstverlening. Ze combineren grote sociale ongelijkheid met een relatief kleine publieke sector. De tweede groep heeft een omvangrijke finale publieke dienstensector, terwijl consumenten relatief weinig diensten via de markt betrekken. Deze landen worden gekenmerkt door een grote invloed van de overheid en een geringe sociale ongelijkheid. De derde groep bestaat uit landen waar verhoudingsgewijs zowel de sector van de publieke finale diensten als die der commerciële finale diensten klein zijn. In termen van de sociale structuur lijken ze op de landen in de tweede groep, maar deze ver-

Tabel 2 Arbeidsinput* in verschillende sectoren in 1975 en 1987

	FCD		FPD		IPD		IND	
	1975	1987	1975	1987	1975	1987	1975	1987
VS	349	393	280	278	156	215	270	278
Australië	286	293	197	237	166	176	369	280
Japan	415	475	175	200	145	152	559	521
Oostenrijk	247	254	180	198	160	155	426	329
België	220	203	248	276	134	135	401	264
Denemarken	251	214	325	386	169	203	376	338
Finland	222	219	239	305	137	159	427	368
Duitsland	235	217	232	233	141	136	574	499
Frankrijk	210	194	210	225	117	118	332	232
Nederland	236	196	185	171	121	110	309	199
Noorwegen	231	266	253	333	167	152	402	272
Zweden	221	212	342	416	140	163	407	334
Zwitserland	358	291	169	178	192	198	609	470
UK	259	274	269	255	152	168	475	306
<i>Rekenkundig gemiddelde</i>	267	264	236	256	150	160	424	335

* Arbeidsinput in uren per jaar, gestandaardiseerd op de omvang van de bevolking in de leeftijd van 16 tot 64 jaar.

FCD Finale commerciële diensten.

FPD Finale publieke diensten.

IPD Intermediare producentendiensten.

IND Industrie.

Bronnen: FCD en FPD uit Van den Besselaar 1992. IND en IPD zijn berekend op basis van de OECD *Labour force statistics*, OECD *National accounts*, OECD *Observer*, ILO *Yearbook of labour statistics* en de nationale statistische jaarboeken van België, Frankrijk en Zwitserland.

zorgingsstaten zijn sterk gericht op inkomensoverdrachten, en veel minder op publieke dienstverlening (Scharpf 1985; Therborn 1986). Ze hebben een gemiddelde tot kleine sociale ongelijkheid en het aandeel van belastingen in het BNP is gemiddeld tot groot. De VS, Japan, het Verenigd Koninkrijk van Thatcher en Zwitserland in de jaren zeventig behoren tot de eerste groep. Zweden, Noorwegen en Denemarken zijn typische landen in de tweede groep, en de meeste EG-landen behoren tot de derde groep, zoals België, Duitsland, Frankrijk en Nederland. In de EG-landen is de arbeidsinput in de consumentendiensten lager dan elders. Mogelijk worden deze verschillen gedeeltelijk gecompenseerd door nationale verschillen in de arbeidsproductiviteit in de dienstensector. Dit zou impliceren dat de dienstverlening in de EG-landen effectiever en efficiënter is georganiseerd. De arbeidsproductiviteit

wordt echter ook beïnvloed door verschillen in de structuur van de dienstensector. Met andere woorden, een hogere arbeidsproductiviteit kan het gevolg zijn van efficiëntere productieprocessen, maar ook van het feit dat de omvang van de laag-productieve diensten gering is. Het is dan ook plausibel om, op basis van de werkgelegenheidsdata, te veronderstellen dat met name arbeidsintensieve dienstverlening ongelijk beschikbaar is in de verschillende landen. Er is derhalve sprake van verschillende verzorgingsniveaus, tenzij *buiten het formele arbeidsbestel* om wordt voorzien in aanvullende dienstverlening. Dit onderzoeken we in de volgende paragrafen.⁶

Data en methode

Alle activiteiten waarmee men een inkomen verworft of tracht te verwerven, behoren tot het betaalde werk. Onbetaalde arbeid definiëren we

als alle produktieve of dienstverlenende activiteiten die iemand voor zichzelf of voor anderen doet, zonder dat daarvoor een geldelijke beloning wordt ontvangen, terwijl deze activiteiten in principe ook in de vorm van betaalde arbeid kunnen worden verricht (in de publieke sector dan wel in de private sector). Door onbetaalde arbeid op deze manier te definiëren, wordt het direct duidelijk dat welvaart niet alleen bestaat uit het *bruto nationaal produkt*, zoals economen dat doorgaans meten, maar ook uit de resultaten van al dat onbetaalde werk. Natuurlijk wordt dat wel erkend, maar dit leidt doorgaans niet tot een evaluatie van de betekenis van onbetaald werk voor de organisatie van de samenleving. De bijdrage van de onbetaalde arbeid aan de welvaart kan men schatten door de eraan bestede tijd uit te drukken in geld; bijvoorbeeld door het uurloon te schatten dat betaald moet worden zodra de betreffende activiteit als 'betaald werk' wordt uitgevoerd (Hagenaars & Wunderink 1990). Schattingen van de waarde van het onbetaalde werk bedragen tot 50% van het 'officiële' BNP (Bruyn Hunt e.a. 1982; Frerk 1990; Hagenaars & Wunderink 1990).

We concentreren ons hier op de werkgelegenheidsaspecten van de onbetaalde arbeid. We zullen de arbeidstijd in de formele economie in een aantal ontwikkelde landen vergelijken met de arbeidstijd in de onbetaalde sector. Het in kwantitatieve zin belangrijkste deel van onbetaald werk wordt gevormd door de onbetaalde werkzaamheden in en om het huishouden, zoals koken, inkopen doen, schoonmaken, tuinieren en klussen, maar ook kinderverzorging en huiswerkbegeleiding. Het is namelijk zeer wel denkbaar dat voor die taken een persoon of een bedrijf wordt ingehuurd. Daarnaast behoren allerlei vormen van vrijwilligerswerk tot het onbetaalde werk: burenen familiehelp, activiteiten in verenigingsverband, in politieke partijen en in maatschappelijke organisaties, etcetera. Recreatieve en educatieve activiteiten vallen echter niet onder het onbetaalde werk. Het is namelijk ongerijmd om iemand in te huren om TV te kijken, te tennissen of een boek te lezen. Soms is er sprake van een glijdende schaal: voor kinderen zorgen kan worden opgevat als 'werk' maar ook als 'recreatie'. Ook vallen onbetaalde werkzaamheden soms samen met andere activiteiten, zoals kinderverzorging tijdens TV kijken of tijdens conversaties, en hulp aan burenen of familieleden tijdens bezoek. Daarom zijn

deze tijdsbestedingscategorieën wellicht *gedeeltelijk* onbetaalde arbeid. We beperken ons hier tot het eenduidige onbetaalde werk.

De omvang van de onbetaalde arbeid meten we met behulp van data uit *tijdsbestedingsonderzoeken*. We gaan hier niet nader in op de methodologische kwesties, zoals de verschillende methoden van dataverzameling; het probleem dat vaak meerdere activiteiten tegelijkertijd plaats vinden; de verschillende manieren om tijdsbesteding te categoriseren; het probleem hoe verschillende typen van tijdsbestedingsonderzoeken gebruikt kunnen worden voor cross-nationale vergelijking enzovoort.⁷

Een bruikbaar startpunt voor onze analyse is de op Szalai (1972) gebaseerde indeling van tijdsbesteding in veertig verschillende categorieën, zoals getoond in tabel 3. Onbetaalde arbeid kan dan worden geoperationaliseerd met behulp van deze tijdsbestedingscategorieën, en bestaat uit de activiteiten 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 15, 23 en 38: koken en afwassen, huishoudelijk werk, karweitjes, tuinieren, boodschappen, kinderverzorging, reizen in verband met huishoudelijke activiteiten, medische verzorging, vrijwilligerswerk, breien en naaien (tabel 3). Een vergelijking van de categorieën van Szalai met de veel gedetailleerdere indeling uit de SCP-onderzoeken laat zien dat de indeling van Szalai een voldoende mate van detail heeft: de indeling op basis van de zeer gedetailleerde gegevens zou niet anders uitpakken.⁸ Data voor cross-nationaal onderzoek zijn schaars. Wij gebruiken gegevens uit het *International Time Budget Archive* (ITBA) over negen landen en uit de jaren 1965, 1975, 1980 en 1985.⁹ De dataset is aangevuld met gegevens uit het Nederlandse tijdsbestedingsonderzoek over 1985 (Knulst & Van Beek 1985). De omvang van de onbetaalde arbeid is geschat op basis van deze tijdsbestedingsdata, maar de omvang van de betaalde werkgelegenheid is berekend uit werkgelegenheidsstatistieken.¹⁰ Om de data uit de tijdsbestedingsstatistieken te kunnen vergelijken met de werkgelegenheidsstatistieken, zijn de gegevens over de totale betaalde werkgelegenheid en de werkgelegenheid in de finale diensten omgerekend naar de arbeidsinput per persoon, voor dezelfde leeftijdsgroep als waar de gebruikte tijdsbestedingsdata betrekking op hebben: personen tussen de twintig en de zestig jaar.

Tabel 3 Tijdsbesteding in veertig categorieën

<i>Categorie</i>	<i>Type</i>	<i>Categorie</i>	<i>Type</i>
1 Op het werk	Betaald	23 Vrijwilligerswerk (vervolg)	
2 Thuis werken	Betaald	– belangenbehartiging	Vrijw
3 Tweede baan	Betaald	– clubs	Vrijw
4 School	Stud	– vrijwilligerswerk	Vrijw
5 Reizen ivm werk	Betaald	– activiteiten in kerk en levensbesch. org.	Vrijw
6 Koken en afwassen	Huish	– ondernemingsraad	Vrijw
7 Huishoudelijk werk	Huish	– familiehelp	Vrijw
8 Klusjes	Dhz	24 Bioscoop, theater	Vt
9 Tuinieren	Dhz	25 Dansen, feestjes	Vt
10 Inkopen	Huish	26 Sociale clubs	Vt
11 Kinderverzorging	Huish	27 Cafébezoek	Vt
12 Reizen ivm huishouden	Huish	28 Restaurant	Vt
13 Kleden, lichamelijke verz	Pers	29 Vrienden bezoeken	Vt
14 Slapen	Pers	30 Vrienden ontvangen	Vt
15 Medische verzorging	Pers	31 Tv kijken	Vt
16 Maaltijden	Pers	32 Muziek beluisteren	Vt
17 Reizen ivm ontspanning	Vt	33 Studie	Stud
18 Excursies	Stud	34 Boeken lezen	Vt
19 Actieve sportbeoefening	Vt	35 Kranten en bladen lezen	Vt
20 Wandelen	Vt	36 Ontspannen	Vt
21 Passieve sportbeoefening	Vt	37 Conversaties	Vt
22 Kerkbezoek		38 Naaïen, breien	Dhz
23 Vrijwilligerswerk		39 Radio beluisteren	Vt
– sociale/politieke organisatie	Vrijw	40 Andere vrije tijd	Vt

De veertig categorieën van Szalai (1972), met erachter tot welke soort 'werk' ze behoren: Betaald (werk), Huish(oudelijk werk), Vrijw(illigerswerk) en Dhz ('doe-het-zelven'). Ook is aangegeven welke categorieën bij studie (stud), persoonlijke verzorging (Pers) en vrije tijd (Vt) horen. Voor het vrijwilligerswerk is aangegeven uit welke onderdelen dit is samengesteld.

Onbetaald werk in ontwikkelde landen: trends en verschillen

Hoe verhoudt de omvang van de onbetaalde arbeid in Nederland zich tot die in andere landen? De analyse is gebaseerd op data over Denemarken (1975, 1980, 1985), Duitsland (1965), Frankrijk (1965, 1974), Finland (1979, 1987), Nederland (1975, 1980, 1985), Noorwegen (1971, 1981), het Verenigd Koninkrijk (1961, 1975, 1985) en de VS (1965, 1975, 1985).¹¹ Gebruik makend

van de operationele definitie uit de vorige paragraaf, hebben we berekend hoeveel minuten onbetaalde arbeid per dag gemiddeld wordt verricht door personen tussen de 20 en de 60 jaar in 1965, 1975, 1980 en 1987. De resultaten hiervan staan in tabel 4.

Het (rekenkundige) gemiddelde van de hoeveelheid onbetaald werk in de bestudeerde landen laat de globale veranderingen gedurende de beschouwde periode zien. De cross-nationale ver-

Tabel 4 Onbetaalde arbeid* in 9 landen, 1965-1987

	1965	1975	1980	1987
Denemarken	nb	160	160	154
Duitsland	260	nb	nb	nb
Finland	nb	nb	201	188
Frankrijk	275	248	nb	nb
Italië	nb	nb	242	nb
Nederland	nb	245	245	250
Noorwegen	nb	244	223	nb
UK	280	203	217	231
VS	270	241	235	232
Gemiddelde**	271	224	217	212
Variatiecoëff.***	.03	.14	.13	.16

* Minuten per dag.

** Zonder Denemarken: resp. 271; 236; 228; 223.

*** Zonder Denemarken: resp. 0.3; 0.7; 0.7; 0.10.

nb Niet bekend.

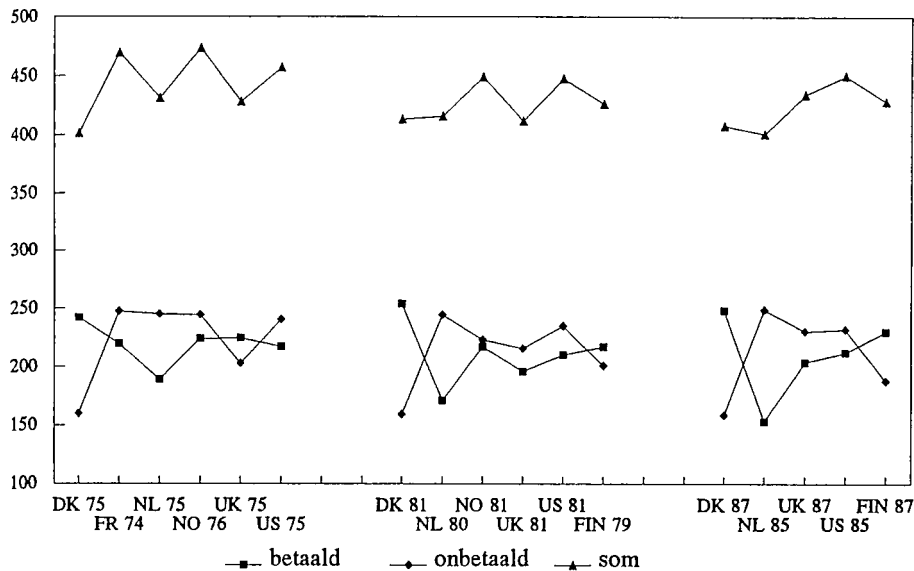
Bronnen: International Time Budget Archive; Knulst & Van Beek 1985. Enkele data zijn geschat door interpolatie.

schillen worden geanalyseerd met behulp van de 'variatiecoëfficiënt'. Dit is een gestandaardiseerde maat voor de spreiding van de observaties, die wordt berekend als het quotiënt van de standaardafwijking en het gemiddelde. De analyse levert het volgende op. In de periode 1975-1987 neemt de gemiddelde hoeveelheid onbetaalde arbeid enigszins af. De schaarse data over de jaren zestig suggereren dat er ook op de wat langere termijn sprake is van een daling van de gemiddelde omvang de onbetaalde arbeid. In 1965 was de gemiddelde tijdsbesteding aan onbetaald werk nog 271 minuten per dag, in de periode 1975-1987 was dit ongeveer 220 minuten per dag. De verschillen tussen de landen nemen echter toe. De hoeveelheid onbetaalde arbeid daalt tussen 1975 en 1987 in Denemarken, Finland, Frankrijk, Noorwegen en de VS. In Nederland en het Verenigd Koninkrijk neemt de hoeveelheid onbetaalde arbeid toe. Dit blijkt ook uit de verandering van de variatiecoëfficiënt. Deze neemt toe van 0,03 in 1965, via 0,14 in 1975 tot 0,16 in 1987.

Wat is nu de relatie tussen de omvang van de betaalde arbeid enerzijds en de onbetaalde arbeid anderzijds? En wat is de relatie tussen de werkgelegenheid in de finale diensten en de 'werkgelegenheid' in de onbetaalde sector, en in het vrij-

willigerswerk als onderdeel daarvan? Worden de verschillen tussen landen in de omvang van de werkgelegenheid in de consumentendiensten gecompenseerd door verschillen in de omvang van het onbetaalde werk?

Eerst vergelijken we de omvang van het betaalde werk met die van het onbetaalde werk. Beide zijn afgebeeld in figuur 1. De curves voor het betaalde en onbetaalde werk zijn min of meer elkaars spiegelbeeld. Dat wil zeggen dat in landen waar het betaalde werk relatief omvangrijk is, het onbetaalde werk relatief beperkt is, en omgekeerd. De drie bovenste curves in figuur 1 geven de totale hoeveelheid (betaalde plus onbetaalde) arbeid weer in 1975, 1980 en 1987. Deze 'somcurves' zijn vlakker dan de andere, hetgeen op substitutie duidt: minder betaalde arbeid wordt gecompenseerd door meer onbetaalde arbeid, en omgekeerd. Statistische maten (tabel 5 regel 1, 3, 6) ondersteunen de indruk die de visuele inspectie van de drie curves oplevert. Zowel de variatiecoëfficiënten voor onbetaalde arbeid, als de variatiecoëfficiënten voor betaalde arbeid zijn groot, en ze nemen toe tussen 1975 en 1987. De variatiecoëfficiënten voor de betaalde en onbetaalde arbeid samen zijn echter klein. Dat wil zeggen dat er aanzienlijk minder verschil is tussen landen in

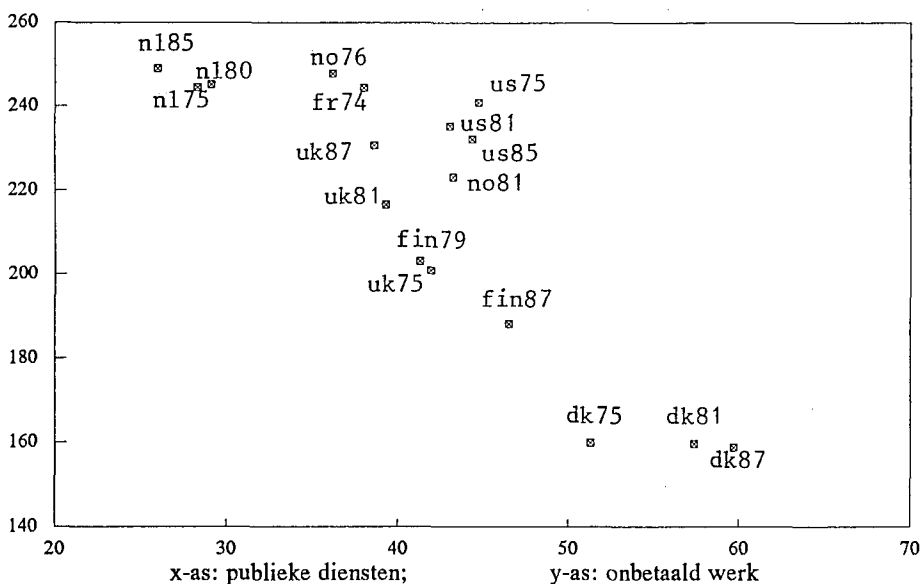
Figuur 1 Betaald en onbetaald werk in minuten per dag**Tabel 5 Samenvatting van de resultaten**

Beschrijvende maten		Variatiecoëfficiënten		
Tijdsbesteding ^A aan:		1975	1980	1987
1	Onbetaald werk (OW)	0,14	0,13	0,16
2	Vrijwilligerswerk (VW)	0,40	0,30	0,70
3	Betaald werk (BW)	0,07	0,12	0,15
4	Finale diensten (FD)	0,12	0,13	0,18
5	Finale publieke diensten (FPD)	0,17	0,20	0,25
6	1 en 3 samen	0,05	0,03	0,04
7	1 en 5 samen	0,10	0,07	0,08
8	2 en 5 samen	0,14	0,14	0,13
9	Vrije tijd (VT)	0,15	0,11	0,09
Regressies				
10	OW = 418 - 0,94 * BW	R ² = 0,56		
11	OW = 314 - 1,17 * FD	R ² = 0,21		
12	OW = 170 + 1,1 ^C * FCD ^B	R ² = 0,07		
13	OW = 341 - 2,99 * FPD	R ² = 0,71		
14	VW = 20 - 0,29 * FPD	R ² = 0,50		
15	VT = 196 + 0,3 ^C * BW	R ² = 0,06		

A Per hoofd van de bevolking, tussen 20 en 60 jaar

B Finale commerciële diensten

C Niet significant

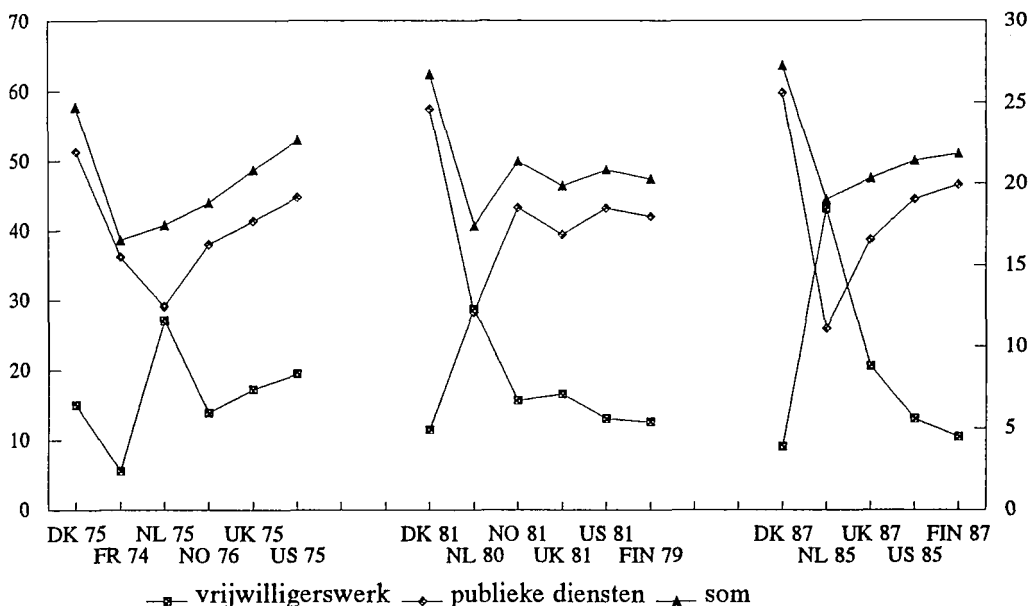
Figuur 2 Onbetaald werk en werk in de publieke diensten in minuten per dag

termen van de totale hoeveelheid gewerkte tijd per persoon, dan in termen van alleen de betaalde arbeid of alleen het onbetaalde werk. Bovendien worden de verschillen tussen landen kleiner, als we de totale hoeveelheid werk beschouwen. De variatiecoëfficiënt voor de betaalde en onbetaalde arbeid samen neemt af van 0,05 in 1975 tot 0,04 in 1987. Een geringer aantal gewerkte uren in de formele economie leidt niet tot meer vrije tijd, maar tot een grotere onbetaalde inspanning. Er blijkt inderdaad *geen* samenhang te zijn tussen de omvang van de vrije tijd en de omvang van de betaalde arbeid. Als we cross-nationale verschillen in de hoeveelheid vrije tijd proberen te verklaren uit verschillen in de hoeveelheid betaalde werktijd, dan is de verklaarde variantie erg klein ($R^2 = 0,06$). Bovendien is het verband niet significant. Tenslotte blijken de verschillen in vrije tijd te zijn afgenomen tussen 1975 en 1987 (tabel 5, regel 9).

Om dat we met name geïnteresseerd zijn in de relatie tussen onbetaalde arbeid en de arbeidsinput in de consumentendiensten, hebben we ook de samenhang tussen deze twee variabelen onderzocht. De consumentendiensten vormen een heterogene sector en daarom maken we onderscheid tussen de commerciële en de publieke delen van

de finale dienstverlening. Uit de regressieanalyse blijkt dat de samenhang tussen de omvang van de gehele finale dienstensector en de onbetaalde sector niet sterk is ($R^2 = 0,21$). Analyseren we de relatie tussen de omvang van de onbetaalde arbeid en de arbeidsinput in alleen de *finale* commerciële diensten, dan verdwijnt elke samenhang ($R^2 = 0,07$). De relatie tussen de arbeidsinput in de publieke diensten en de omvang van de onbetaalde arbeid is echter sterk, zoals figuur 2 en tabel 5 (regel 13; $R^2 = 0,71$) laten zien. We kunnen concluderen dat onbetaalde arbeid *wel* een substituuut is voor publieke diensten, maar in het geheel *niet* voor finale commerciële diensten.^{12,13} Onbetaalde arbeid bestaat uit de huishoudelijke arbeid en het vrijwilligerswerk. Met name het vrijwilligerswerk lijkt een direct substituuut te kunnen vormen voor betaalde publieke dienstverlening. Als we het vrijwilligerswerk en finale publieke dienstverlening apart bekijken, dan blijkt dat de variatie in de omvang van beide groot is. Figuur 3 geeft de omvang van het vrijwilligerswerk en de arbeidsinput in de publieke diensten weer voor verschillende landen en verschillende jaren. We zien, net als bij de totale onbetaalde en de totale betaalde arbeid, dat de grafieken elkaars spiegelbeeld zijn. Bijgevolg is de grafiek voor de

Figuur 3 Werk in de publieke diensten (linker y-as) en vrijwilligerswerk (rechter y-as) in minuten per dag

omvang van vrijwilligerswerk en publieke finale dienstverlening samen vlakker dan de andere grafieken. De variatiecoëfficiënten ondersteunen dit beeld: de variatie in vrijwilligerswerk en publieke dienstverlening is groot, terwijl de variatie van beide samen veel kleiner is (tabel 5, regels 2,5,8). Ook blijkt dat de helft van de cross-nationale verschillen in de omvang van het vrijwilligerswerk verklaard kan worden uit verschillen in de omvang van de publieke finale dienstensector ($R^2 = 0,50$). Er lijkt dus sprake van een substitutierelatie tussen publieke diensten en vrijwilligerswerk.

Conclusies en discussie

We begonnen dit artikel met het onderscheid tussen drie typen landen met verschillende dienstensectoren: een groep landen met een grote commerciële finale dienstensector, een groep landen met een grote publieke finale dienstensector en een groep landen waarin beide finale dienstensectoren klein zijn. Daarbij werd de hypothese geformuleerd, dat de omvang van de onbetaalde dienstverlening omgekeerd evenredig is met de omvang van de betaalde dienstverlening. We hebben deze hypothese tentatief bevestigd, op

basis van data over negen landen. Landen met een laag niveau van betaalde dienstverlening worden inderdaad gekenmerkt door een omvangrijke sector van onbetaalde huishoudelijke arbeid en vrijwilligerswerk. Op één punt moeten we de typologie bijstellen. Op basis van de gegevens die we nu ter beschikking hebben kunnen we concluderen dat de onbetaalde dienstverlening géén substituuut is voor commerciële finale diensten. Landen met een grote commerciële finale dienstensector en een kleine publieke finale dienstensector worden ook gekenmerkt door relatief veel onbetaald werk. De tweede conclusie is dat het erg meevalt met de arbeidsparticipatie in Nederland. Als we betaalde en onbetaalde arbeid samen nemen, blijkt dat Nederlanders niet veel minder werken dan anderen, maar anders: vaker onbetaald en minder vaak betaald.

Het onderscheid tussen de drie typen welvaartsstaten, met verschillende sociale en institutionele structuren, is bruikbaar voor het denken over de toekomst van de Nederlandse verzorgingsstaat. Blijkbaar zijn er drie typen welvarende samenlevingen, die alle drie levensvatbaar zijn: de marktgerichte samenleving, waar de rol van de overheid – zeker in de zorgverlening – klein is; de

verzorgingsmaatschappij, met grote sociale gelijkheid en een grote publieke dienstverlening; en de op inkomensoverdrachten gerichte samenleving, waar de sociale gelijkheid ook relatief groot is. De zorgverlening in dit laatste type samenleving is sterk gebaseerd op onbetaalde arbeid. Alle drie deze typen hebben in de naoorlogse periode gefunctioneerd. Ze zijn alle drie door de economische veranderingen van de jaren tachtig in een crisis geraakt, het ene later dan het andere, en voor alle drie typen geldt dat ze zich moeten aanpassen aan de nieuwe economische werkelijkheid. Maar er zijn geen goede redenen te veronderstellen dat slechts één optie levensvatbaar is in het tijdperk van globalisering van de economie. Werkgelegenheidspolitiek is ons inziens gebaat bij een expliciete keuze tussen de drie modellen, die we hier kort zullen beschrijven.

Optie 1

De eerste optie is te streven naar een sterke uitbreiding van de betaalde werkgelegenheid in de marktsector. De uitbreiding van de werkgelegenheid in de finale diensten *via de markt* is echter alleen mogelijk door een sterke toename van de inkomensongelijkheid.¹⁴ Het grote bezwaar tegen dit 'marktmodel' is dat een flink deel van de bevolking geen deel heeft aan de economische ontwikkeling, zoals met name in de VS zichtbaar is.¹⁵ Inkomensmatiging en een gelijkmatige inkomensontwikkeling werken in dit model contraproductief, omdat de koopkrachtige vraag (naar commerciële dienstverlening) dan onvoldoende is. Het argument dat de loonmatiging in Nederland wel gewerkt heeft in de jaren tachtig is vooral een optische vertekening. Afgezien van de conjuncturele schommelingen¹⁶ gaat het om niets anders dan herverdeling van werk door de toename van deeltijdarbeid. Ondanks alle aanslagen op de verzorgingsstaat lijkt een sterke toename van de inkomensverschillen voorlopig nog politiek uitgesloten. Het streven naar een gelijkmatige inkomensontwikkeling lijkt een van de laatste beginselen van de sociaaldemocratie die nog niet in de categorie 'historische vergissingen' terecht is gekomen. Op zich is dat toe te juichen, maar dan zou deze keuze wel serieuze gevolgen moeten hebben in het werkgelegenheidsbeleid en het vormgeven van de verzorgingsstaat.

Optie 2

De tweede optie is het vergroten van de werkge-

legenheid in de publieke sector. In dit model worden veel diensten geheel of gedeeltelijk via de algemene middelen gefinancierd en worden beneden de kostprijs aangeboden. Een gelijkmatige loonontwikkeling kan hier wel een positieve rol spelen, omdat het de legitimiteit van de belastingen vergroot. Door zorgtaken en vrijwilligerswerk om te zetten in betaald werk ontstaan nieuwe banen, terwijl tegelijkertijd de voorwaarden gecreëerd waaronder vrouwen zich op de arbeidsmarkt kunnen begeven: ze worden gedeeltelijk bevrijd van verzorgende taken die ze nu onbetaald uitvoeren (OECD 1992). Vanuit de vrouwenbeweging is jarenlang gepleit om een deel van het huishoudelijk werk te vermaatschappijlijken, d.w.z. er betaald werk van te maken (Stasse e.a. 1982). Dit vergroot de mogelijkheden voor vrouwen om een betaalde baan te zoeken en zo meer volwaardig in de samenleving te participeren. Uit onze data blijkt dat er inderdaad sprake is van substitutie tussen onbetaald werk en overheidsdiensten. Omdat in Nederland de publieke dienstverlening veel beperkter is dan in andere landen (tabel 2, kolom 3 en 4), en de onbetaalde arbeid groter, lijkt hier heel wat ruimte te bestaan voor een uitbreiding van de betaalde werkgelegenheid.

Optie 3

De derde optie tot slot neemt de onbetaalde arbeid serieus als belangrijke pijler onder de verzorgingsstaat. Met name als men vindt dat niet *elke* toename van betaalde dienstverlening een vorm van sociale vooruitgang is, is deze optie relevant. In de discussie over de betaalde kinderopvang komt dit pregnant naar voren. Veel mensen hebben de behoefte een gedeelte van het verzorgende werk zelf te verrichten, mits er voldoende tijd voor is en het niet noopt tot het opgeven van betaald werk. Dit leidt tot minder vreemding, en tot minder controle door de overheid via de zorginstellingen. Een ander argument voor het 'onbetaalde scenario' is, dat de verdeling van mannen en vrouwen over de beroepen erg ongelijk is. Vrouwen werken vooral in de verzorgende sectoren. Dit geldt overigens ook voor landen als Zweden, waarin het al sinds jaar en dag normaal is dat vrouwen een betaalde baan hebben (Pettersson 1990). Een uitbreiding van het aantal banen in de zorgsector leidt derhalve gemakkelijk tot een reproductie van de traditionele arbeidsdeling naar sekse. Weliswaar doen vrou-

wen ook het grootste deel van de onbetaalde zorgarbeid, maar de verdeling daarvan is wellicht gemakkelijker te veranderen. Algemene arbeidstijdverkortings is noodzakelijk in dit derde scenario. Enerzijds krijgt iedereen zo de tijd voor huishoudelijke taken, voor 'doe het zelf' en voor vrijwilligerswerk. Anderzijds kan ATV leiden tot herstel van volledige werkgelegenheid. Iedereen kan dan ook in de formele economie participeren, en daar een inkomen verwerven. Dit laatste is cruciaal; we leven nu eenmaal in een geldeconomie.¹⁷ Overigens kan ATV ook zorgen voor een krappe arbeidsmarkt voor traditioneel 'mannelijke beroepen', terwijl het aandeel van de verzorgende banen afneemt. Dat vergroot de kans op instroom van vrouwen in die 'mannenberoepen' en daarmee op de doorbreking van de seksesegregatie op de arbeidsmarkt. Tenslotte moeten er institutionele vormen worden ontwikkeld om de onbetaalde sector efficiënt te laten functioneren.¹⁸ Net als bij de andere opties zijn er aanvullende institutionele aanpassingen nodig om tot een werkbaar model te komen, zoals een infrastructuur die het onbetaalde werk ondersteunt, maar bijvoorbeeld ook wijzigingen in de belastingwetgeving en sociale zekerheid.¹⁹

In de maatschappelijke discussie over 'participatie' zou gezocht moeten worden naar een evenwichtige balans tussen de drie typen van dienstverlening: publieke dienstverlening, commerciële dienstverlening en onbetaalde dienstverlening. In dit artikel hebben we gezien dat er drie mogelijke combinaties bestaan. Elke combinatie heeft voordelen én problemen. Welke de 'ideale' mix is, hangt af van een normatieve beoordeling van deze voor- en nadelen, met andere woorden, van de waarden die men laat prevaleren. Een combinatie van enerzijds een uitbreiding van de dienstverlening door de overheid en anderzijds algemene arbeidstijdverkortings als herverdeling van arbeid én als ondersteuning van de onbetaalde sector, lijkt een goed alternatief. Het is verenigbaar met een grote mate van sociale gelijkheid en met gelijkheid tussen de seksen. Het huidige overheidsbeleid, dat de werkgelegenheid in de marktsector wil laten ontstaan, terwijl tegelijkertijd de inkomensverschillen niet erg mogen toenemen, lijkt een doodlopende weg, want het berust op tegenstrijdige uitgangspunten.

Noten

- 1 Vergelijk Visser 1990, 1992. Of de lage arbeidsparticipatie hiervan de oorzaak is, is twijfelachtig. In Nederland was de participatiegraad ook gedurende de jaren zestig en zeventig al laag (Van den Besselaar 1988), terwijl het inkomensniveau toen wel hoog was.
- 2 De discussie onder feministen over de wenselijkheid van betaalde kinderopvang vormen een goed voorbeeld. Vergelijk ook OECD 1992 en De Bruijn 1993.
- 3 Gedefinieerd als het percentage mensen in de leeftijd tussen 16 en 65 jaar met een betaalde baan.
- 4 Alhoewel de participatie van vrouwen sterk is gestegen (van 30% in 1971 tot 51% in 1991), is de totale hoeveelheid door vrouwen gewerkte uren nauwelijks toegenomen – namelijk met slechts 3%. En dat is veel minder dan de stijging van de omvang van de vrouwelijke beroepsbevolking gedurende diezelfde periode. Eigenlijk is de arbeidsparticipatie (in aantal gewerkte uren per vrouw) dus afgenomen (De Bruijn 1993). Hetzelfde verschijnsel zien we bijvoorbeeld in het Verenigd Koninkrijk.
- 5 Andere oorzaken blijven onderbelicht, zoals het terughoudende overheidsbeleid met betrekking tot de publieke sector. Dit is een belangrijke factor waardoor de vraag naar arbeid verminderd. Sinds de jaren zestig zijn de publieke diensten verantwoordelijk geweest voor veel nieuwe banen. Ook de effecten van de technologische vooruitgang op de ontwikkeling van de werkgelegenheid op langere termijn blijven doorgaans onderbelicht.
- 6 Daarmee toetsen we de hypothese uit een eerder artikel (Van den Besselaar 1991) dat in de derde groep landen hetzij sprake is van een tekortschietende dienstverlening, hetzij van een meer dan elders ontwikkelde doe-het-zelf-sector.
- 7 Vergelijk hiervoor bijvoorbeeld Gershuny 1991; Gershuny & Jones 1986; Knulst & Van Beek 1991.
- 8 Voor de cross-nationale vergelijking beschikken we over een dataset, die betrekking heeft op personen tussen de 20 en 60 jaar. Bovendien zijn de tijdsbesteding aan 'vrijwilligerswerk' en aan 'naaien en breien' opgenomen in een ruimere categorie, waardoor we de tijd besteed aan deze twee categorieën moesten schatten.
- 9 De data zijn welwillend ter beschikking gesteld door Jonathan Gershuny.
- 10 Uit de literatuur over tijdsbesteding is bekend dat de werkgelegenheid gemeten op basis van werkgelegenheidsstatistieken (veel) hoger uitkomt dan de werkgelegenheid die wordt gemeten in tijdsbestedingsstatistieken. Omdat dit voor alle landen geldt, heeft het geen invloed op de vraag of betaalde arbeid en onbetaalde arbeid substituten voor elkaar zijn. Het verschil tussen werkgelegenheidsstatistieken en tijdsbestedingsdata wordt wellicht veroorzaakt doordat de werkgelegenheidsstatistieken veranderingen in de omvang van de gemiddelde werkweek niet adequaat verdisconteren. Overigens, voor zover de werkgelegenheidsdata overschattingen zijn, is het aandeel van de onbetaalde arbeid in de totale arbeid nog groter dan uit de hieronder gepresenteerde gegevens blijkt.
- 11 Gegevens over andere ontwikkelde landen (bijvoorbeeld België, Zweden) zitten niet in de databank of de recente gegevens ontbreken (bijvoorbeeld Duitsland).
- 12 Dit is in tegenspraak met de theorie van Skolka (1977), die juist betoogde dat onbetaalde arbeid een substituum is

voor finale *commerciële* diensten.

- 13 In dit artikel verklaren we tijdsbesteding aan onbe-
taalde arbeid en vrijwilligerswerk vanuit institutionele factoren,
met name de omvang van de publieke sector. Dit is in
overeenstemming met het werk van Gershuny en Robin-
son (1988), die laten zien dat de verschillende 'gezin-
stypen' heel verschillende tijdsbestedingspatronen hebben.
Deze gezinstypen worden gedefinieerd in termen van het
al dan niet verrichten van betaald werk door de (huis)vrou-
uw, het al dan niet hebben van een betaalde baan, van
een partner, van kinderen. De cross-nationale verschillen
in tijdsbesteding van dezelfde 'gezinstitypen' zijn echter
relatief klein, en nemen bovendien af. Bijgevolg kunnen
cross-nationale verschillen in geaggregeerde tijdsbeste-
dingsdata worden herleid tot de verschillen in de struc-
tuur van de bevolking. Dit is consistent met de benade-
ring die we in dit artikel hebben gekozen, en met de hier
gerapporteerde resultaten. (Gershuny, correspondentie)
- 14 Mogelijkheden ter vergroting van de commerciële finale
diensten, die minder gevoelig zijn voor de mate van inko-
mensongelijkheid, te liggen in de sfeer van bedrijfsresta-
urants en bedrijfsrecreatie. Dit soort voorzieningen kunnen
bijvoorbeeld via CAO's worden geregeld.
- 15 Vergelijken we Japan en de VS als twee voorbeelden van
'marktgedomineerde' welvaartsstaten, dan zien we grote
verschillen in het niveau van de werkgelegenheid en
werkloosheid tussen beide landen. Terwijl in de VS de
werkloosheid een permanent probleem is, is de werkloos-
heid in Japan laag, en de sociale integratie is er veel
sterker. Dat wordt veroorzaakt doordat in Japan met name
de inkomensverschillen tussen mannen en vrouwen erg
hoog zijn, terwijl de verschillen tussen gezinsinkomens
relatief laag zijn (Van den Besselaar, in voorbereiding).
Bovendien vormt het gezin in Japan een belangrijk socia-
aal integratiekader.
- 16 Doordat Nederland conjunctureel in een zeer diep dal zat
in het begin van de jaren tachtig, kon de hoogconjunctuur
in de tweede helft van dat decennium gepaard gaan met
sterke groei van het aantal banen.
Dit moet echter niet worden verward met een lange-ter-
mijntrend van toenemende werkgelegenheid.
- 17 Niet alleen de werkgelegenheid heeft een betaalde en
onbetaalde component, datzelfde geldt ook voor het (nati-
onaal) inkomen. Dit bestaat ook uit 'inkomen in natura',
ook al wordt dat gewoonlijk genegeerd. Ook de verhou-
ding tussen het 'geldinkomen' en het 'inkomen in natura'
zal ongelijk zijn in de verschillende landen. Overigens
heeft een omvangrijk 'inkomen in natura' implicaties
voor verdeelvraagstukken en voor de organisatie van
de sociale zekerheid.
- 18 Ook in de onbetaalde sector (zoals experimenten met
'dienstenruil') kan sprake zijn van 'werkloosheid', in de
zin dat de potentiële dienstenruil veel lager is dan de
actuele. Ruud Vlek vond in een casestudie 'werkloos-
heidspercentages' tot 50%.
- 19 Vergelijk Plantenga en Van Doorne-Huiskes (1993), die
beschrijven welke instituties arbeidsmarktparticipatie en
ongelijkheid tussen mannen en vrouwen in stand houden.

Literatuur

- Berg, H. van den, G. Both & P. Basset (red.) (1993), *Het*

Centraal Planbureau in politieke zaken. Wetenschappelijk
Bureau Groen Links, Amsterdam.

- Bruijn, J. (1993), *Naar een nationaal zorgplan*. Lezing,
gehouden in Paradiso, 8 maart 1993.
- Bruyn Hunt, M., W. Driehuis, Y.M. Koot & L. Mossel
(1982), *Verschuivingen in de verhouding tussen betaalde
en onbetaalde arbeid*. SEO/UvA, Amsterdam.
- Coward, J. (1991), *Feminism confronts technology*. Polity
Press, Cambridge.
- Freeman, C. & L. Soete (1987), *Technical change and
Full employment*. Pinter, London.
- Frerk, G. (1990), 'Economic effects of the use of new
information technologies in private households'. In: *Inter-
n. Journ. of Information and Library Research*, 2, pp.
11-21.
- Gershuny, J. (1986), 'Vooruitzichten en beleid met be-
trekking tot de informele economie'. In: Van Geuns,
Mevisen & Renooij (red.), *Informele economie, perspec-
tieven en gevaren*. Leiden.
- Gershuny, J. (1991), 'International comparisons of time
budget surveys: methods and opportunities'. In: W. O'Con-
ghaile & E. Köhler, *The changing use of time*. European
Foundation, Dublin.
- Gershuny, J. & S. Jones (1986), *Time use in seven coun-
tries 1961-1984*. European Foundation, Dublin.
- Gershuny, J. & J.P. Robinson (1988), 'Historical changes
in the household division of labour'. In: *Demography*, 25,
pp. 537-552.
- Hagenars, A.J.M. & S.R. Wunderink (1990), *Soo gewon-
ne, soo verteert, economie van de huishoudelijke sector*.
Stenfert Kroese, Leiden.
- Knulst, W.P. & P. van Beek (1985), *Tijdsbestedingson-
derzoek 1985*. Computerfile. Steinmetzarchief (P0926),
Amsterdam.
- Knulst, W.P. & P. van Beek (1991), *Tijd komt met de
jaren*. SDU, Den Haag.
- Maddison, A. (1984), 'Opties voor economische politiek'.
In: *Tijdschrift voor Politieke Economie*, 9 (2), pp. 35-39.
- Mom, T. (1993), 'Betaalde en onbetaalde arbeid'. In: *Het
onbenutte potentieel*. Arachne, Den Haag.
- O'Conghaile, W. & E. Köhler (1991), *The changing use
of time*. European Foundation, Dublin.
- OESO (1991), *Vormgeven aan structurele verandering;
de rol van vrouwen*. OECD, Parijs.
- Petterson, G. (1990), *Zeit-Puzzle; Modell Schweden*.
Arbeitszeit und Familienpolitik. VSA, Hamburg.
- Pahl, R.E. & C. Wallace (1985), 'Household work strate-
gies in economic recession'. In: N. Redcloft & E. Mingi-
one, *Beyond employment: household, gender and subsis-
tence*. Basil Blackwell, Oxford.
- Plantenga, J. & A. van Doorne-Huiskes (1993), 'Verschil-
len in arbeidsmarktpositie van vrouwen in Europa: de rol
van verzorgingsstaten'. In: *Tijdschrift voor Arbeidsvraag-
stukken*, 9 (1), pp. 51-62.
- Scharpf, F. (1986), 'Strukturen der post-industriële Ge-
sellschaft; verschwindet die Massenarbeitslosigkeit in der
Dienstleistungs- und Informationsökonomie?' In: *Soziale
Welt*, 37, pp. 3-24.
- Skolka, V. (1976), 'Long term effects of unbalanced
productivity growth'. In: Solari & Du Pasquier (ed.),
Private and enlarged consumption. Amsterdam, pp. 279-
301.

- Stasse, H., T. Mom e.a. (1982), *Staat en seksestrijd*. SU-A, Amsterdam.
- Szalai, A. (ed.) (1972), *The use of time*. Mouton, Den Haag.
- Therborn, G. (1986), *Why are some people more unemployed than others?* Verso, London.
- Van den Besselaar, P. (1988), 'Technologische innovatie: rationalisering of compenserende effecten'. In: *Tijdschrift voor Politieke Economie*, 11 (1).
- Van den Besselaar, P. (1991), 'De verschillende wegen in de postindustriële samenleving'. In: *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*, 7 (4).
- Van den Besselaar, P. (1992) 'National differences in service employment – trends, causes, consequences'. In: Verhaar e.a. 1992.
- Van den Besselaar, P. (1994), 'Long term unemployment between technological change and policy options'. In: H.E. Treu e.a., *Theorie und Praxis der Bekämpfung der Langzeitarbeitslosigkeit in der EG*. Studien Verlag, München.
- Van den Besselaar, P. (in voorbereiding), *Inkomensverschillen in ontwikkelde landen*.
- Van Eck, R. & B. Kazimir (1990), *Zwarte inkomsten uit arbeid; een nadere analyse van de uitkomsten van enquête-inderzoek*. CBS, Den Haag.
- Verhaar, C. e.a. (1992), *On the mysteries of unemployment*. Kluwer Science Publishers, Dordrecht.
- Visser, W. (1990), 'The declining wealth of a small nation'. In: *Tijdschrift voor Politieke Economie*, 13 (2), pp. 74-93.
- Visser, W. (1992), 'The functioning of labour markets in welfare state capitalism'. In: C. Verhaar e.a. 1992.
- WRR (1990), *Een werkend perspectief, arbeidsparticipatie in de jaren '90*. SDU, Den Haag.